

Sis segles en català

Joan ARMANGUÉ I HERRERO

RESUMEN

L'autore, dopo aver delineato la storia delle alleanze e dei rapporti politici tra i Sardi e la Corona d'Aragona, ripercorre le principali tappe nell'uso colto e semi-colto, letterario e pubblico, del catalano in Sardegna. Conclude il suo excursus con l'algherese della Alghero moderna.

Palabras clave: Sardo, uso e influenza del catalano in Sardegna.

1. FORMES DE CULTURA CATALANA A SARDENYA ABANS DE LA CONQUESTA (1113-1323)

Tot i que és probable l'existència, durant els segles posteriors a la fragmentació lingüística de la Romània, d'una relació de tipus comercial i fins i tot polític entre Sardenya i la península ibèrica, són ben poques les dades concretes que documenten aquests pretesos contactes abans de l'any 1113. Convé tenir en compte, però, que durant el segle VIII havia circulat a Càller un *Oracional mossaràbic*, escrit abans de l'any 732 i procedent d'un «scriptorium» de Tarragona (D'Arienzo, 1982: 195).

Coincideix amb l'empresa catalanopisana contra els sarraïns de les Balears (1113-1115) la primera dada segura sobre les relacions entre catalans i sards¹. La principal font literària relativa a aquesta expedició és el famós *Li-*

¹ Pel que fa a la participació sarda a l'expedició, és molt útil la conferència de Francesco Cesare Casula, *Partecipazione del regno sardo di Torres all'impresa pisana delle baleari nel 1113-1115*, llegida durant el Col·loqui Internacional sobre «El *Liber Maiorichinus* y la sociedad mediterránea del siglo XII», celebrat a Tossa-Barcelona del 30 de setembre al 2 d'octubre de 1991, a càrrec de la «Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo dell'Istituto Italiano di Cultura».

ber maiolichinus de gestis pisanorum illustribus, atribuït a Enrico, canonge de la catedral de Pisa, que hi va prendre part amb altres membres del capítol².

L'escassa documentació relativa a la Sardenya del segle XII no ens permet d'establir si de la convivència catalanosarda durant aquesta expedició van néixer relacions de tipus diplomàtic entre el comtat català i els diversos judicats sards³. De qualsevol manera, el record de l'eficàcia de la flota pisana i de la col·laboració dels sards en l'empresa degué aconsellar el comte Ramon Berenguer IV d'establir un nou lligam amb el judicat d'Arborea: en efecte, el 1157 Barison I de Lacon-Serra va contraure matrimoni amb Agalbursa de Bas, neboda de Ramon Berenguer, tot seguint una política d'aliances pensada per la poderosa família catalana dels Cervera i els màxims dirigents del Comú de Gènova (Artizzu, 1973: 12). A més d'assegurar-se un modest lloc en les rutes del mediterrani occidental, Barison I es procurava d'aquesta manera un fort aliat en les seves pretensions d'unificar, sota la seva corona, els quatre judicats sards. Com a conseqüència d'aquest matrimoni, els catalans aconseguiren de penetrar al judicat d'Arborea, on introduïren certes formes jurídiques pròpies del vassallatge i certs models arquitectònics fins llavors desconeguts a l'illa (Sobrequés, 1957).

Cal tenir en compte que el matrimoni d'Agalbursa de Bas amb Barison I coincideix amb la que ha estat anomenada «època alfonsina» de la lírica provençal: la cort d'Alfons I, cosí d'Agalbursa, fou freqüentada per la majoria dels trobadors ultrapirinenecs, alhora que tot seguint l'exemple del monarca sorgien els primers trobadors catalans. Per a les famílies que s'establiren a Arborea, per tant, havien de ser habituals tant la llengua com els conceptes propis de la literatura provençal. Pot ser interessant, encara, d'afegir que Ponç Hug IV, comte d'Empúries (1277-1313) —germà d'Huguet, vescomte de Bas i descendent, per tant, dels procuradors a Catalunya dels jutges d'Arborea— escriví ell mateix dues estrofes i una tornada en provençal adreçades a Frederic III de Sicília (Sobrequés, 1957: 90-91). La comunitat catalana de Sardenya, a més, pogué entrar en contacte directe amb cercles pisans i genovesos relacionats amb la literatura provençal, so-

² La millor edició del *Liber Maiolichinus* és encara la deguda a C. Calisse (Roma 1904). Existeixen dues versions catalanes de la crònica llatina, la primera a càrrec de Jaume Vidal i Alcover, *El Llibre de Mallorca* (Barcelona 1979); i la segona a càrrec de Mireia Mulet i Mas, *Liber maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus* (Palma de Mallorca 1991).

³ Ha estat prou assenyalada la pobresa dels arxius sards pel que fa a fonts documentals anteriors al segle XIV, és a dir al període de dominació catalana. Per a l'estudi d'aquell període, per tant, cal recórrer a reculls documentals procedents d'arxius de fora de l'illa; veg., sobretot, Tola 1861, Scano 1940 i Baudi Di Vesme 1877. Fa un bon estudi de les principals fonts documentals Boscolo 1964.

bretot els Dòria i els Malaspina, mecenes de trobadors. Ens interessa de recordar fonamentalment Terramaygnis de Piza, autor del tractat en versos provençals *Doctrina d'Acort* (aprox. 1280), basat en les *Razos de trobar* de Ramon Vidal de Besalú. Estudiant el poeta toscà, J.H. Marshall (1972: 27-53) ha assenyalat que degué tractar-se d'un pisà resident a Sardenya⁴, on probablement compongué la seva *Doctrina*. Segons Manuel de Montoliu (1961: 12-13), el sojorn a Sardenya «explicaria la seva coneixença de Catalunya i dels seus poetes»⁵.

La presència de famílies catalanes a Sardenya va fer que s'intensifiqués el comerç amb l'illa. A mitjan segle XIII, per tant, trobem comerciants catalans establerts de manera permanent a tres dels quatre judicats sards⁶. La intensitat d'aquesta relació econòmica va dur a la creació, a Càller, del Consolat català d'ultramar, del qual tenim notícies a partir del 1301 (D'Arienzo, 1977-78: 66-68). Tot i que pocs anys després, el 1313, com a conseqüència de les tensions amb Pisa, els catalans van ser expulsats de la ciutat, els hi trobem novament establerts el 10 de desembre de 1321 quan Jaume II va dictar una sèrie de normes ben explícites referides al consolat. L'interès envers els ports sards, la pressió per part dels comerciants catalans i en definitiva la política d'expansió a la Mediterrània, van empènyer Jaume I, el 1267, a sol·licitar al papa Climent IV la infeudació del regne de Sardenya⁷. Tal com assenyala J. Miret i Sans (1909: 5), degué ser la consciència de «catalanitat» dels jutges d'Arborea, parents de Jaume I, allò que aconsellà el rei d'avançar la seva petició: l'any 1293, dos abans de sol·licitar ell també la infeudació, Jaume II feia saber a Marià II d'Arborea que el tenia «per parent et per bon amich».

Només els acords entre Jaume II i Hug II d'Arborea van fer possibles els preparatius de la conquesta de Sardenya, que havia d'encetar-se l'any 1323. Serà el *Sermó* de Ramon Muntaner, que pretén d'aconsellar el rei sobre aspectes militars relatius a la futura conquesta, el text que per primer cop relacionarà la terra sarda amb la literatura produïda a Catalunya.

⁴ Cal tenir en compte que «*terragnino* è presso i sardi la designazione del continentale, e perciò non è cognome sorprendente in una città che dominò la Sardegna»: G. Contini, *Poeti del Duecento*, I [= *La letteratura italiana. Storia e testi*, vol. 2] (Milano-Napoli 1960), 327.

⁵ Pel que fa a la possible presència de la cultura trobadoresca a Sardenya, veg. Armangué 1993 i, sobretot, Maninchedda 1995 i 1998b.

⁶ La Gal·lura, a causa de la pobresa dels seus productes, la seva situació geogràfica marginal i la gairebé exclusiva relació econòmica amb Pisa, romanía fora de les rutes comercials catalanes.

⁷ L'estudi més complet sobre els precedents polítics de la conquesta és encara Salavert 1956.

2. LA LITERATURA CATALANA A SARDENYA (1323-1720)

Els primers anys de presència catalana a l'illa es caracteritzaren pel progressiu protagonisme del poder català, enfront de l'oposició dels terratinents genovesos, i per la política d'equilibri amb els arboresos. La cultura catalana no pogué penetrar-hi més que de manera tangencial i hagué de recloure's en les escasses colònies catalanes. No és estrany, per tant, que no ens hagi pervingut cap document literari relatiu a aquests anys.

Els conqueridors, així i tot, van sentir la necessitat d'acompanyar les noves lleis que introduïen a l'illa amb els textos legals que havien de justificar-les. Trobem a Càller, doncs, textos fonamentals del dret català, que inicialment circularen de manera manuscrita i que foren recollits al segle xv en uns incunables encara ara conservats a la Biblioteca Universitària de Càller. Ens referim al *Consolat de mar*, els *Usatges de Barcelona* i els *Furs del Regne de València*⁸. També són catalans, naturalment, els principals textos legals produïts a Sardenya. Convé recordar, en aquest sentit, les *Ordinacions del Castell de Càller*, del segle xiv, redactades damunt el model de les de Barcelona (Pinna, 1928; Schena, 1983).

Tot i l'estreta relació que durant la primera meitat del segle xiv havia lligat els jutges d'Arborea amb els catalans, va acabar esclatant, inevitablement, la guerra. Corresponen a aquest difícil període alguns fets literaris que cal assenyalar: Pere III va adreçar als nobles que es negaren a acompanyar-lo en l'expedició militar del 1355 un sirventès en què recordava el «bon ayre e noblea de l'illa de Sardenya»; escriví, a més, la resposta a un *dictat* del cavaller Pere de Gostemps sobre aquella difícil guerra (Rubió, 1917: 160). Correspon també a aquest període la redacció d'una part de la *Crònica* del rei Pere, a càrrec de Bernat Descoll, mestre racional establert a Càller. Cal tenir en compte, finalment, la presència de poetes catalans entre els cavallers compromesos els fets bèl·lics: als documents històrics en consten des del gairebé desconegut Dalmau de Castellnou fins als prestigiosos Andreu Febrer i Ausiàs March.

Pel que fa a la cultura catalana a la cort arboresa, ens han pervingut una sèrie de còdexs corals miniats d'escola catalana, a més del manuscrit litúrgic de Santa Clara, redactat a Oristany entre els anys 1353 i 1376 (Mele, 1995b).

⁸ Aquests tres textos van ser objecte d'una comunicació a càrrec de la doctora Giuseppina Cossu, *Di alcuni manoscritti spagnoli della biblioteca Universitaria di Cagliari*, llegida durant el «XIV Congrés de la Corona d'Aragó» i malauradament no recollida a les *Actes*. Veg., però, Busia 1996.

A partir del segle XV, gràcies a la definitiva annexió de l'illa, totes les formes pròpies de la cultura catalana hi arribaren amb normalitat. Gràcies a una sèrie de textos publicats per J. Madurell i J. Rubió al seu recull de *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona* (1955: 202, 387-521), podem reconstruir alguns aspectes relacionats amb el comerç de llibres catalans a Càller. El notari Galceran Ram, català resident a la capital del Regne, va firmar el maig de 1492 una «comandam librorum de stampa» adreçada a l'impressor barceloní Pere Posa, que dos anys més tard havia de publicar l'exemplar del *Consolat de mar* conservat a la Biblioteca Universitària de Càller. Sabem, també, que l'any 1504 residia a Sardenya el llibreter Galceran Sala, i que el 1511 hi va morir l'alemany Enric Esquirol, llibreter de Barcelona que s'havia traslladat a l'illa per tal de dur a terme la venda d'una partida de llibres que l'any anterior li havia confiat el lionès Joan Clein. Entre els incunables catalans conservats a la Biblioteca Universitària, finalment, convé recordar *Lo sacramental arromançat*, de Climent Sánchez de Vercial; la *Història de la passió*, de Bernat Fenollar, que inclou textos de Pere Martínez, Joan Escrivà i Joan Roiç de Corella⁹; i el *Segon, Terç i Quart del Cartoixà*, en la versió d'aquest darrer escriptor (Romero 1982: núms. 21-24, 29).

Una bona part d'aquests incunables va pertànyer a Montserrat Rosselló, juriconsult nascut a Càller a mitjan segle XVI. El seu coneixement del català havia de ser perfecte, ja que, a més de ser aquesta la llengua de la classe alta de la ciutat, ell mateix era fill d'un mallorquí immigrant. Va ser nomenat jutge de la Reial Audiència l'any 1593, i poc després Visitador general de l'illa. Al llarg de la seva vida va aconseguir de reunir una biblioteca de gairebé cinc mil títols, entre els autors dels quals destaquen els noms de Ramon Llull i d'Ausiàs March¹⁰. Ha estat assenyalat que aquest darrer poeta pogué influir en la brevíssima obra en català del cavaller alguerès Antoni de Lo Frasso, autor dels *Diez libros de fortuna de amor* (Piludu, 1998).

Cau dins d'allò que anomenem «literatura popular» tota la resta de la producció literària de la Sardenya catalana abans de la represa del segle XVIII. Els textos més antics que ens han pervingut —a més del prou conegut *Cant de la Sibil·la*— són la *Relació* i les *Cobles de la conquesta dels fran-*

⁹ Palau 1948-1977 recull únicament els exemplars de les biblioteques Universitària de Barcelona, de València i Colombina de Sevilla (núm. 87.667), sense recordar el de la Biblioteca Universitària de Càller.

¹⁰ Existeix una òptima descripció de la biblioteca de Montserrat Rosselló, que conté la transcripció de l'inventari, amb un estudi introductori a càrrec d'Enzo Cadoni (Cadoni-Lanerì 1994, 11-146).

cesos (Bover, 1993), que reprenen l'assalt de l'Alguer, durant la nit del 5 de maig de 1412, per part de les tropes francosassereses capitanejades pel vescomte Guillem II de Narbona i el comte Roig, bastard d'Amadeu VII de Savoia. Les autoritats municipals decidiren de recordar aquella victòria celebrant solemnement cada any la festa de Sant Joan ante Portam Latinam, pretès intercessor a favor dels algueresos. A causa del seu marcat caràcter antisasserès, la festa fou prohibida l'any 1628.

Convé tenir en compte, a més, els «materials dramàtics» d'origen català que pogueren influir damunt el teatre sard. Destaquem en primer lloc les llegendes hagiogràfiques, que desvetllaren en el públic aquella familiaritat i aquell interès envers les vides de sants que havien gaudit de tanta popularitat durant el segle XVI (Bullegas, 1976: 47-76). No podem estar-nos de recordar, en aquest sentit, els dos exemples catalans que enriqueixen la literatura a Sardenya durant aquest període: ens referim a la *Vida de sant Anthògo* i a la *Vida del benaventurat sanct Mauro*, les dues principals relíquies de literatura hagiogràfica catalana (Carbonell, 1984: 98).

No hi ha dubte, però, que el fenomen literari que ofereix més d'interès és el de la pervivència del gènere literari dels goigs¹¹, que van arribar a Sardenya de la mà de la conquesta catalana (Bover, 1984: 106)¹²; i si bé inicialment foren sempre cantats en la llengua original, posteriorment la comunitat sarda va fer-ne un gènere propi, en què hom lloava en sard o castellà tant sants i advocacions procedents de Catalunya (la Mare de Déu de Montserrat, Sant Jordi, Sant Ramon Nonat) com de tradició local.

Els goigs més antics que coneixem són els dedicats a la Mare de Déu de la Mercè que, segons Eduard Toda «corregueren manuscrits en la segona meytat del segle XVI, y en 1604 foren inclosos en una recopilació de gracias y privilegis de la confraria dels mercenaris, que publicá á Cáller Antiogo Brondo»¹³. Només recentment ha estat tingut en compte, després d'aquest text, el llibre de Salvador Esquirro, *Santuario de Caller*, de l'any 1624, que inclou les «Set llaors del benaventurat Sant Baldiri martyr glorios advocad y apropiat per qualsevol enfermetats, y per totes malalties» (Bover, 1993: 95-102).

¹¹ Pel que fa als goigs com a tercer element dels «materials dramàtics» del teatre sard del període, veg. Bullegas 1976, 54-76, i Bullegas 1975, 16-27.

¹² Francesco Alziator (1957: 139) afirma que a Sardenya existeixen traces de *laude* religiosa d'origen toscà abans de la conquesta catalana, però que l'estructura actual del gènere és de derivació «hispano-catalana».

¹³ Es tracta de les *Recopilaciones de las indulgencias, gracias, perdones, estaciones, remisiones de pecados y thesoros celestiales, que los Summos Pontífices concedieron a todos los seglares, assi hombres, como mujeres, que son cofadres de la Cofadria de N.S. de la Merced* (Càller: Martín Saba, 1604), 148-151.

El gènere va difondre's a l'illa durant el període de dependència cultural de la Corona d'Aragó. Fora del territori alguerès, els goigs més recents que han estat assenyalats, d'entre els catalans, són els «Goigs de la Verge del Roser», d'Oristany, que ens han pervingut en una còpia manuscrita que cal situar entre els anys 1712 i 1729 (Mele, 1987; Bover, 1993). És interessant de tenir en compte, en aquest sentit, allò que va escriure Marià Aguiló —que, de fet, volia referir-se al Rosselló: «Les cobles més populars de totes, les del Roser, que se atribueixen a St. Vicens Ferrer, són generals a totes les localitats que se parla català»¹⁴.

3. PERVIVÈNCIA DE LA LLENGUA A L'ALGUER

A partir del 1720, amb l'allunyament definitiu de Sardenya de la Corona d'Aragó, la literatura catalana sobreviu reclosa a l'Alguer¹⁵. L'assimilació dels moviments estètics d'origen italià hi serà un fenomen paral·lel al de la pervivència de l'ús del català en la literatura popular i en alguns aspectes de la catequesi i la predicació. En aquest sentit, convé recordar la cançó que comença «Qui bella missió / que diu pare Vassallo», de mitjan s. XVIII, a més de les diverses versions de la *Doctrina cristiana*. Pel que fa als goigs, cal assenyalar que l'any 1817 a les esglésies de les confraries alguereses van cantar-se'n tres («La Misericòrdia», «Santa Creu» i «Lo Rosari»), en què es demanava la fi de la sequera. Finalment, els goigs dedicats a la Mare de Déu de Vallverd eren recordats encara l'any 1886.

Amb el fenomen arcàdic assistim a una episòdica represa de la literatura culta, pública i no anònima d'expressió catalana. Els poetes algueresos, a més, es troben fent costat als més prestigiosos escriptors sards, en uns reculls poètics impresos de manera molt acurada gràcies a un factor d'importància capital: la modernització de l'art tipogràfic. Això, amb la difusió del costum de les «acadèmies literàries» —en què es proposaven al públic textos de circumstàncies, de gust normalment pastoral— i de les lectures poètiques familiars, va permetre el desvetllament de l'ús literari del català. Es tracta de la primera renaixença literària algueresa, no tan anecdòtica com

¹⁴ Text procedent de «certs papers inèdits en poder de Josep M. de Casacuberta» (Massot 1981: 311).

¹⁵ Per a la redacció d'aquest capítol ens hem limitat a resumir els nostres treballs: Armangué 1996a, 1996b i 1998; tots els textos literaris que esmentarem es troben publicats en aquests estudis o bé dins Manunta 1989-1991 i Toda s.d.

podria semblar perquè representa la llavor que donarà fruits d'abast més ambiciós durant la veritable renaixença dels segles XIX i XX.

Efectivament, a la fi del segle passat el diplomàtic reusenc Eduard Toda, gràcies a la difusió de les seves recerques a l'Alguer i al seu estímul directe, va aconseguir de somoure l'ambient intel·lectual de la ciutat. Feia pocs anys que Milà i Fontanals havia establert contacte epistolar amb l'alguerès Josep Frank i que li havia publicat a «Lo Gay Saber» la poesia intitulada «La nit de 18 de mars 1869», de clara inspiració romàntica¹⁶. Gràcies al mestratge d'aquest ancià professor i a l'interès que naixia a Barcelona envers el fenomen alguerès, va ser fundada l'Agrupació Catalana de Sardenya La Palmavera. Però fou l'entusiasta treball dels joves allò que va fer del grup la llavor de la represa literària algueresa.

Hem de recordar, en primer lloc, Joan De Giorgio Vitelli, el qual, abans de la fi del segle, ja havia publicat les poesies «A la Verge» i «Íntima» i havia enllestit el seu assaig sobre *La rivalità fra Sassari e Alghero e la sua leggenda*, on reprenia el tema de les antigues «Cobles de la conquesta dels francesos»¹⁷. Mentrestant, Joan Pais treballava en la seva *Grammatica del dialetto moderno d'Alghero* (1970), alhora que Ramon Clavellet (pseudònim d'Antoni Ciuffo) reprenia els estudis sobre el folklore que a la fi del segle XIX havien encetat, amb Eduard Toda, Morosi (1886) i Guarnerio (1886)¹⁸.

Clavellet fou la veritable ànima de la Renaixença algueresa. Gràcies a la mediació de Rossend Serra, va entrar en contacte amb mossèn Alcover i el Centre Excursionista de Catalunya, al *Butlletí* del qual va publicar la *Literatura popular del Alguer* i unes *Notes folklòriques*. Pel que fa a la poesia, difongué textos catalans tant a revistes d'abast local com a la prestigiosa *Catalunya* (1903-1904), de Josep Carner. És del 1906 el seu recull fonamental, *La conquesta de Sardenya*, l'aparició del qual coincideix amb la de la *Grammatica del dialetto algherese* de Joan Palomba (1906), i amb la celebració del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana, al qual foren convidats els dos algueresos, que van fer costat al professor Guarnerio.

¹⁶ Per a un retrat d'aquest intel·lectual, el principal protagonista de la renaixença literària algueresa, veg. Sechi 1987: 112-114, on es proposen les dates de 1830 i 1900 per al seu naixement i mort a l'Alguer. Seguirem aquest llibre, sense indicar-ho en nota, a l'hora de reconstruir els aspectes merament biogràfics dels autors que estudiem en aquest capítol.

¹⁷ «Nella terra dei nuraghes», I, núm. 2 (17 de juliol de 1892), 7-8; i núm. 4 (23 d'octubre de 1892), 6-7. Existeix una versió manuscrita d'aquest estudi al «Fons Scanu» de la Biblioteca Municipal de l'Alguer.

¹⁸ Pel que fa a la vida i l'obra de Ramon Clavellet i Joan Palomba, veg. Nughes 1991 i 1996.

La projecció a Catalunya de l'obra d'aquests joves va provocar certes rivalitats que, sumades a la mort o a l'allunyament d'alguns dels seus membres, dugueren a la dissolució de La Palmavera. L'últim treball que val la pena de recordar és la breu antologia que J. Delpont publicà a Perpinyà el 1908, *Les catalans de l'Alguer*, on trobem poesies de Pais, Adami, Clavellet, de Giorgio Vitelli i Carmen Dore. Aquest darrer fou l'únic que continuà el seu treball literari i de recerca folklòrica més enllà del llarg parèntesi que representaren les dues guerres mundials i, per tant, va fer de pont amb els poetes de la nova generació.

Segons una coneguda classificació de Pasqual Scanu —el més actiu d'aquests nous escriptors i el que durant el franquisme donà una difusió internacional a la cultura algueresa—, els poetes contemporanis algueresos s'articularen en tres tendències («puristes», «conservadors» i «eclectics»). En una o altra d'aquestes línies, segons el moment de la pròpia trajectòria literària, cal situar els principals poetes que produïren llur obra durant els anys cinquanta i seixanta —el mateix Scanu, Rafael Sari, Rafael Catardi i Antoni Ballero de Càndia—, que malgrat tot no aconseguiren d'aplanar el camí a l'actual generació literària, que continua movent-se, plena de dubtes però amb envejable tenacitat, entre els extrems més oposats del respecte per la pròpia variant dialectal i del respecte per la unitat lingüística del català.

BIBLIOGRAFIA

- ALZIATOR, F. (1957): *Il folklore sardo*, Bologna.
- ARMANGUÉ, J. (1993): «Els primers contactes culturals entre els Països Catalans i Sardenya (1113-1323)», *Revista de l'Alguer*, IV, núm. 4, pp. 35-53.
- ARMANGUÉ, J. (1996a): *Llengua i cultura a l'Alguer durant el segle XVIII: Bartomeu Simon*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Curial Edicions.
- ARMANGUÉ, J. (1996b): *L'epistolari alguerès de Rossend Serra*, L'Alguer, La Cellerere.
- ARMANGUÉ, J. (1998): *El Parnàs Alguerès. Poesia arcàdica a l'Alguer (1778-1806)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Curial Edicions.
- ARTIZZU, F. (1973): *Pisani e catalani nella Sardegna medioevale*, Padova.
- BAUDI DI VESME, C. (1877): *Codice Diplomatico di Villa di Chiesa in Sardegna*, a cura di C. Baudi Di Vesme, «Monumenta Historiae Patriae», XVII, Torino.
- BOSCOLO, A. (1964): *Le fonti della storia medioevale*, Sassari.

- BOVER, A. (1984): «Els goigs sards», dins *Els catalans a Sardenya*, a cura de J. Carbonell i F. Manconi, Barcelona, pp. 105-110.
- BOVER, A. (1993): «“Relació” i “Cobles de la coquista dels francesos”», *Catalan Review*, VII, núm. 1, pp. 9-36.
- BOVER, A. (1993): «Dos goigs sardo-catalans: sant Baldiri de Càller i la Verge del Roser», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XXVII, pp. 95-110.
- BULLEGAS, S. (1975): «I gosos come “materiale drammatico”. A proposito di sei inediti del 1631», *Bollettino del Repertorio e dell'Atlante Demologico sardo*, VI, pp. 16-27.
- BULLEGAS, S. (1976): *Il teatro in Sardegna fra cinque e seicento, da Sigismondo Arquer ad Antioco del Arca*, Cagliari.
- BUSIA, S. (1996): «“Llibre del Consolat de Mar”. Descrizione del ms. 80 della Biblioteca Universitaria di Cagliari», *Revista de l'Alguer*, VI, núm. 6.
- CADONI, E. - LANERI, M.T. (1994): *Umanisti e cultura classica nella Sardegna del '500. 3: L'inventario dei beni e dei libri di Monserrat Rosselló*, 2 vols., Sàsser.
- CARBONELL, J. (1977): «La literatura catalana durant el període de transició del segle XVIII al segle XIX», *Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Basilea, 22-27 de març de 1976)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 17-40.
- CARBONELL, J. (1984): *La llengua i la literatura medieval i moderna*, dins *Els catalans a Sardenya*, a cura de J. Carbonell i F. Manconi, Barcelona, pp. 93-98.
- CONGRÉS (1908): *Congres Internacional de la Llengua Catalana*, Barcelona, L'Avenç.
- D'ARIENZO, L. (1977-78): «Una nota sui consolati catalani in Sardegna nel secolo XIV», *Annali della Facoltà di Scienze Politiche*, III.
- D'ARIENZO, L. (1982): «Gli studi paleografici e diplomatici sulla Sardegna», *Archivio Storico Sardo*, XXXIII, pp. 193-202.
- DELPONT, J. (1908): *Les catalans de l'Alguer*, Perpignan: Imprimerie Comet.
- GUARNERIO, P.E. (1886): «Il dialetto catalano d'Alghero», *Archivio glottologico italiano*, IX, pp. 261-364.
- MADURELL, J. - RUBIÓ, J. (1955): *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona*, Barcelona.
- MANINCHEDDA, P. (1995): «La storia in forma di favola e il Trobar Perdut», dins MELE 1995a, pp. 155-170.
- MANINCHEDDA, P. (1998a): *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo. Atti del VI Congresso dell'Associazione Italiana di Studi Catalani. Cagliari 11-15 ottobre 1995*, a cura di P. Maninchedda, Cagliari, CUEC, 2 vols.

- MANINCHEDDA, P. (1998b): «Sui rapporti tra la poesia popolare sarda e la tradizione lirica provenzale e catalana», dins MANINCHEDDA 1998a: vol. I, pp. 214-235.
- MANUNTA, F. (1988-1991): *Cançons i líriques religioses de l'Alguer catalana*, 3 vols., Alghero, La Celere.
- MARSHALL, J.H. (1972): *The «Razos de trobar» of Raimon Vidal and associated texts*, London.
- MASSOT I MUNTANER, J. (1981): «Marià Aguiló i la poesia popular», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, II, pp. 307-332.
- MELE, G. (1987): «Un manoscritto di canto liturgico contenente “Gozos” e una passione inedita in sardo logudorese», *Biblioteca Francescana Sarda*, I, núm. 1, pp. 87-135.
- MELE, G. (1995a): *Società e cultura nel giudicato di Arborea e nella Carta de Logu. Atti del Convegno internazionale di studi. Oristano 5-8 Dicembre 1992*, a cura di G. Mele, Nuoro.
- MELE, G. (1995b): «Culto e cultura nel Giudicato d'Arborea. Aspetti storici e tradizione manoscritta», dins MELE 1995a, pp. 253-310.
- MIRET Y SANS, J. (1909): «Notes historiques de Sardènyia antérieures á la dominació catalana», *Archivio Storico Sardo*, V.
- MONTOLIU, M. de (1961): *Un escorç en la poesia i la novel·lística dels segles XIV i XV*, Barcelona.
- MOROSI, G. (1886): «L'odierno dialetto catalano di Alghero in Sardegna», dins *Miscellanea di filologia e linguistica in memoria di Napoleone Caix e Ugo Angelo Canello*, Firenze, Successori Le Monnier, pp. 313-332.
- NUGHES, A. (1991): *Ramon Clavellet (pàgines de literatura algueresa)*, L'Alguer, Edicions del Sol.
- NUGHES, A. (1996): *Tradizioni, Usi e Costumi di Alghero, de Joan Palomba. Tradicions, usos i costums de l'Alguer*, L'Alguer, Edicions del Sol.
- ORAZI, V (1998): «Il Sermó nella Crònica di Ramon Muntaner: la confluenza della voce dell'individuo nell'espressione corale di un popolo», dins MANINCHEDDA 1998a: vol. I, pp. 406-418.
- PAIS, J. (1970): *Gramàtica algueresa*, Barcelona, Barcino.
- PALAU Y DULCET, A. (1948-1977): *Manual del librero hispano-americano*, 28 vols., Barcelona.
- PALOMBA, G. (1906): *Grammatica del dialetto algherese odierno*, Sassari, Tipografia G. Montorsi.
- PILUDU, C. (1998): «“Fortuna” e “fortunale”: il sonetto catalano di Antonio Lo Frasso nel romanzo pastorale “Los diez libros de fortuna d'Amor”», dins MANINCHEDDA 1998a: vol. I, pp. 473-486.

- PINNA, M. (1928): *Le Ordinazioni dei Consiglieri del Castello di Cagliari del secolo XIV*.
- ROMERO, M. (1982): *Gli incunaboli e le stampe cinquecentesche*, dins O. GABRIELLI - M. ROMERO, *Catalogo degli antichi fondi spagnoli della Biblioteca Universitaria di Cagliari*, Pisa.
- RUBÍO I LLUCH, A. (1917): «La cultura catalana en el regnat de Pere III», *Estudis Universitaris Catalans*, VIII.
- SALAVERT Y ROCA, V. (1956): *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón (1297-1314)*, Madrid.
- SCANO, D. (1940): *Codice diplomatico delle relazioni fra la Santa Sede e la Sardegna*, a cura di D. Scano, Cagliari.
- SCHENA, O. (1983): *Le leggi palatine di Pietro IV d'Aragona*, Cagliari, Edizioni della Torre.
- SECHI COPELLO, B. (1987): *Conchiglie sotto un ramo di corallo. Galleria di ritratti algheresi*, Alghero, La Celere.
- SOBREQÜÉS, S. (1957): *Els barons de Catalunya*, Barcelona.
- TODA, E. (s.d.): *La poesia catalana á Sardenya*, Barcelona, La Il·lustració Catalana.
- TOLA, P. (1861): *Codex Diplomaticus Sardiniae*, a cura di P. Tola, «Historiae Patriae Monumenta», X, Torino.